श्रौतयज्ञज्ञानफलमीमांसा

डा. प्रमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः
पूर्वमीमांसा(तन्त्रविभागाध्यक्षः,
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गत–वाल्मीकिविद्यापीठस्य
काष्ठमण्डपनगरान्तर्गत–प्रदर्शनीमार्गस्थस्य।

सारांशः

यज्ञः श्रौतस्मार्तभेदेन द्विविधो भवति। मीमांसादर्शने मुख्यतया श्रौतयज्ञानां निरूपणं विद्यते। स्वशाखावेद–वेदाङ्गादिशास्त्राणामध्ययनं कृतवद्भिः समर्थैर्द्विजैः गृहस्थैः औपासनपरिचरण(पञ्चमहायज्ञ(पक्षादिकर्मादीनां स्मार्तकर्मणामनुष्ठानं गृह्याग्नौ विधेयम्। ततोऽधिके सामर्थ्ये सति ते श्रौतकर्मस्वधिकारिणो भवन्ति। श्रौतयज्ञानुष्ठानाय वैधेन वेदज्ञानेन सहैव धनसामर्थ्यस्याप्यावश्यकता भवति। धनवता महता यज्ञेन यत् फलं प्राप्यते तत् फलं अल्पधनेन जनेन लघुना यज्ञेन प्राप्यत इत्यपि शास्त्र उक्तम्। विभवयुक्त एव जनो यज्ञेऽधिकारी भवतीति मीमांसाशास्त्रेऽपि कथितमस्ति। मीमांसादर्शने विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्यानधिकारो निर्णीतो वर्तते। अतो वैदिकयज्ञानुष्ठाने सर्वे द्विजाः समर्था न भवन्ति। बाह्यरूपेणाऽऽचरणे असामर्थ्ये सति मानसाचरणस्य विधानमपि शास्त्रे लभ्यते। आपत्काले सर्वोऽप्याचारो मनसा कार्य इति सिद्धान्तो वर्तते। यज्ञस्याऽऽध्यात्मिकपक्षोऽपि वेदे लभ्यते। केचन गृहस्थाः पञ्चमहायज्ञान् ब्रह्मज्ञानप्रकर्षाद् बहिरचें माना अपि पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेव पञ्चरूप(ज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः सम्पादयन्ति। अनुष्ठानात् पूर्वं सर्वैरपि यज्ञविषये ज्ञानं कर्तव्यमेव भवति। यथा श्रौताग्निहोत्राद्यनुष्ठानं फलप्रदं तथैवाग्निहोत्रादिज्ञानमपि फलप्रदम्। तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद इति वचनेनाश्वमेधस्य ज्ञानेनाप्यनुष्ठानस्य फलं लभ्यत इति सूचितम्। शास्त्रे विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिः इति ज्ञानाध्ययननिष्ठापक्षोऽपि प्रदर्शितोऽस्ति। एभिः विषयैर्यज्ञज्ञानस्य फलं भवतीति वैदिकशास्त्रे स्वीकृतमित्यवगतं भवति। इत्थमनुष्ठानसामर्थ्यहीनोऽधिकारी जनो श्रौतयज्ञज्ञानमात्रेण फलमाप्नोतीति वैदिकसिद्धान्तः स्पष्टो भवति।

कुञ्जिकारूपाः शब्दाः– वैदिकयज्ञाः, गृह्ययज्ञाः, श्रौतयज्ञाः, वेदाः, मीमांसादर्शनम्, मानसानुष्ठानम्, श्रौतयज्ञज्ञानम्, ज्ञानफलम्।

१. वैदिकयज्ञाः

यज्ञशब्दो यजधातोर्निष्पादितोऽस्ति पाणिनिना। यज–धातोर्देवपूजादिकास् त्रयोऽर्थाः पाणिनीयधातुपाठेन सूचिताः सन्ति– **'यज देवपूजा–सङ्गतिकरण–दानेषु'**[1] इति। यजधातोः **"यज–याच–यत–विच्छ–प्रच्छ–रक्षो नङ्"**[1] इति सूत्रेण

१. पाणिनिः, **धातुपाठे,** भ्वादिगणे ७२४ (द्र.–**माधवीयधातुवृत्तिः,** पृ.२९५)।

नङ्प्रत्ययेन यज्ञशब्दोऽन्वाख्यायते। यास्कीयनिरुक्ते यज्ञशब्दविषये **"यज्ञः कस्मात्? प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः, याच्ञो भवतीति वा, यजुरुन्नो भवतीति वा, बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः, यजूंष्येनं नयन्तीति वा"**[२] इत्युक्तम्। कात्यायनश्रौतसूत्रे देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य त्यागो याग इति प्रतिपादितम्[३]।

यज्ञः श्रौत-स्मार्तभेदेन द्विविधः। शुक्लयजुर्वेदे मन्त्र(संहितायां श्रौतयज्ञानां मन्त्राः क्रमेण पठिताः। ब्राह्मणग्रन्थे श्रौतयज्ञानां फलं, द्रव्यं, देवता इत्यादिकं विधाय स्वरूपं प्रदर्शितमस्ति। यज्ञे विहितस्य प्रशंसा, निषिद्धस्य निन्दा, हेतुप्रदर्शनं चाऽपि ब्राह्मणग्रन्थेषु कृतं प्राप्यते। श्रौतसूत्रेष्वपि ब्राह्मणविहिता यज्ञा एव निरूपिताः। मीमांसादर्शनेऽपि मुख्यतया श्रौतयज्ञानां निरूपणं विद्यते। स्मार्तयज्ञानां (गृह्ययज्ञानां) विधानं तत्तच्छाखीयगृह्यसूत्रेषु प्राप्यते।

१.१ गृह्ययज्ञाः

गृह्यसूत्रेषु स्मार्तयज्ञानां विधानं प्राप्यते। स्मार्तयज्ञा अपि श्रुतिमूलका एव। जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे स्मृत्यधिकरणेऽयं विषयो निर्णीतो वर्तते[४]।

गृह्याग्नौ गृहस्थेन औपासनपरिचरणम् (सायम्प्रातर्होमः), पञ्चमहायज्ञाः (वैश्वदेवकर्म), पक्षादिकर्म, नवान्नप्राशनकर्म, श्रवणाकर्म, इन्द्रयज्ञः, आश्वयुजीकर्म, आग्रहायणीकर्म, अष्टकाः, शूलगवः इत्यादीनां स्मार्तकर्मणामनुष्ठानं कर्तव्यं भवति।

गृह्यकर्मसु स्थालीपाकादीनामेतेषां कर्मणां **सप्तपाकयज्ञसंस्था**त्वेन प्रसिद्धिरप्यस्ति—

१. पार्वणस्थालीपाकः २. पार्वणश्राद्धम् ३. श्रवणाकर्म (सर्पबलिः) ४. अ᳚काः ५. आश्वयुजीकर्म ६.आग्रहायणीकर्म (प्रत्यवरोहणं सर्पबलिकर्मोत्सर्गश्च) ७. चैत्रीकर्म (शूलगवः) चेति[५]।

श्रौताग्न्याधानमकृतवन्तस्तु पिण्डपितृयज्ञमपि गृह्याग्नावेव कुर्वन्ति[६]। सायम्प्रातर्भोजनमपि एतस्मिन्नेवाग्नौ पक्तव्यमिति पक्षोऽपि शास्त्रे वर्तते। अस्याग्नेराधानं गृहस्थस्य कृते अत्यन्तमेवाऽऽवश्यकमस्तीति शास्त्रमान्यता वर्तते[१]। ये तु गृह्याग्निधारणेऽप्यशक्तास्तेषां कृतेऽनुकल्पकाग्नेर्विधानं शास्त्रे कृतमस्ति।

---

१. पाणिनिः, **अ᳚ध्याय्याम्** ३।३।९०।

२. यास्काचार्यः, **निरुक्ते** ३।१९।

३. **यज्ञं व्याख्यास्यामः, द्रव्यं देवता त्यागः।**—इति कात्यायनश्रौतसूत्रे १।२।१-२।

४. जैमिनिमुनिः, **धर्ममीमांसासूत्रे** १।३।१-२।

५. **अ᳚का पार्वणः** (स्थालीपाकः) **श्राद्धं** (मासिश्राद्धं) **श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः।**—इति गौतमधर्मसूत्रे १।८।१९; द्र.-गोपथब्राह्मणम् १।५।२३,२५।

६. **अनाहिताग्नेरप्येषः।**—इति कात्यायनश्रौतसूत्रे ४।१।३१।

१.२ श्रौतयज्ञाः

गृह्याग्न्याधानं कृत्वा तत्र कर्तव्यानां नित्यपाकयज्ञानामनुष्ठानं कृतवद्भिस् त्रैवर्णिकैः श्रौताग्न्याधानं कर्तव्यं भवति। स्वशाखावेद–वेदाङ्गादिशास्त्राणाम् आवश्यकानां परशाखा–वेदकल्पानां च यथाविधि अध्ययनं कृतवन्तः श्रौताग्निसाध्यानामग्निहोत्रादिनित्यकर्मणामनुष्ठाने समर्था वृत्त्यर्थमक्लिश्यन्तः समृद्धा द्विजाः श्रौताग्न्याधानेऽधिकारिणो भवन्ति[२]।

श्रौतयज्ञेषु **सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः** इति प्रसिद्धाः यज्ञा इमे सन्ति—

१. अग्न्याधानम् २. अग्निहोत्रम् ३. दर्शपूर्णमासयागः ४.आग्रयणम् ५.चातुर्मास्ययागः ६.निरूढपशुबन्धः ७. सौत्रामणी चेति[३]।

श्रौतसोमयागेषु **सप्त सोमसंस्था** इति प्रसिद्धाः सोमयागा इमे सन्ति—

१. अग्नि ामः, २. उक्थ्यः, ३. षोडशी, ४. अतिरात्रः, ५. अत्यग्नि ामः, ६. संस्थावाजपेयः, ७. अप्तोर्यामः चेति[४]।

उक्तानां सप्तपाकयज्ञान्तर्गतानां गृह्ययज्ञानाम्, सप्तहविर्यज्ञसंस्थान्तर्गतानां श्रौतयज्ञानाम्, सप्तसोमसंस्थान्तर्गतानां श्रौतसोमयागानां चाऽपि पुरुषसंस्कारस्य रूपेण ग्रहणं गौतमधर्मसूत्रे कृतमस्ति[५]।

३. वर्तमानपरिस्थितौ श्रौतयज्ञाः

इदानीं गृह्ययज्ञानां श्रौतयज्ञानां चानुष्ठानं कदाचिदेव दृष्टिपथमायाति। सोमयागादिश्रौतयज्ञानां शास्त्रानुसारं न्याय्यरूपेण यथाविधि अनु©ानं विविधानां प्रतिकूलतानामुत्पत्तिवृद्धिकारणादर्वाचीनकालेऽत्यतन्तं विरलं जातमस्ति। अर्वाचीनकाले दक्षिणभारते क(लप्रदेशादिषु सोमयागानु©ानस्य परम्परा विशेषरूपेण प्रचलन्ती दृश्यते[६]। तथापि तत्रापि

---

१. **कृतदारो न ति©ेत क्षणमप्यग्निना विना।**

यदि ति©ेद् द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्॥—इति प्रथमयज्ञपार्श्वे, श्लो. ३७।

२. कौण्डिन्न्यायनः, **वैदिक धर्म मूल रूपमा,** पृ. ५२५।

३. **अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः।**

—इति गौतमधर्मसूत्रे १।८।२०; द्र.– गोपथब्राह्मणम् १।५।२३,२५।

४. **अग्नि ामोऽत्यग्नि ाम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः।**

—इति गौतमधर्मसूत्रे १।८।२१; द्र.– गोपथब्राह्मणम् १।५।२३,२५।

५. गौतमः, **गौतमधर्मसूत्रे** १।८।१९–२१।

६. **साध्यात्मैः साधिदैवैर्दुरवगमतरैः साधिभूतैस्तथैव**

भव्यैः सामाजकैश्चाप्यतिमहितगुणै राष्ट्रियैश्चाऽपि पक्षैः।

युक्तानां मन्दशिक्षाऽसुविदितमहसां श्रौतयज्ञक्रियाणां

विधर्म्यनुप्राणितशासनदुर्नीत्याद्युद्भाविता यज्ञार्थसमुपकल्पितपरम्परागतब्राह्मणभूमिहरणादिजन्या विविधाः समस्या दृश्यन्ते। वर्तमाने काले सर्वैरधिकारिभिर्जनैर्वैदिकयज्ञपरम्परामहत्त्वमवश्यमेव बोद्धव्यं यज्ञविषयकज्ञाने प्रयत्नश्च कार्य इत्यनुभूयते।

४. श्रौतयज्ञानामनुष्ठानम्

वेदाङ्गज्योतिषे **"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः। तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्"**[१] इत्युक्तम्। एतेन यज्ञप्रतिपादनं वेदानां मुख्यमुद्देश्यमिति स्पष्टं भवति। श्रौतसूत्रेषु जैमिनीयधर्ममीमांसाशास्त्रे चाऽपि वेदविहितानां श्रौतयज्ञानामेव प्रतिपादनं लभ्यते।

४.१ धनवत एव यज्ञानुष्ठानेऽधिकारः

श्रौतयज्ञाधिकाराय वैधेन वेदज्ञानेन सहैव धनसामर्थ्यस्याप्यत्यावश्यकता भवतीति वैदिकवाङ्मये प्रतिपादितं वर्तते। तथा हि–

यस्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयते।[२] इति।

तेषामेव ब्राह्मणविहिता यज्ञा येषु यज्ञकारत्स्न्यमविप्रतिषिद्धं द्रव्यवत्ता शरीरकात्स्न्यं च।[३] इति च।

यस्य त्रिवर्षपर्यन्तं स्वकुटुम्बस्य भरणाय पर्याप्तमन्नमेकस्मिन् वर्षे उत्पद्यते स सोमयागं कुर्यादिति नियमः स्मृतिशास्त्रे वर्तते–

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद् द्विजः।
प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद् यस्यान्नं वार्षिकं भवेत्॥[४]

महाभारते इन्द्रियनिग्रहपूर्वकं स्वाध्यायाध्ययनेनैव ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवति, स्वकर्मणि वर्तमानो ब्राह्मणो यदि धनं लभते तदैव अपत्योत्पादनं यजनं दानं च कुर्यादित्युक्तम्–

ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस् तं ते वक्ष्यामि केवलम्।
दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम्॥
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव तत्र कर्म समाप्यते।
तं चेद् वित्तमुपागच्छेद् वर्तमानं स्वकर्मणि॥
अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञान तर्पितम्॥

निर्वोढारो द्विजेन्द्रा असुकरतपसः केरलस्था जयन्ति॥–इति वैदिकमन्त्रसङ्ग्रहपरिशिष्टे, पृ.१२४।

१. लगधमुनिः, **वेदाङ्गज्योतिषे (याजुषे),** श्लो. ३।

२. **मा.शतपथब्राह्मणे** ६।२।१।१२।

३. सत्याषाढः, **सत्याषाढश्रौतसूत्रे** ३।१।

४. याज्ञवल्क्यः, **याज्ञवल्क्यस्मृतौ** १।१२४।

कुर्वीतापत्यसन्तानमथो दद्याद् यजेत च ।
संविभज्य च भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीर्यते ॥
परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
कुर्यादन्यं न वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥[1]

देवीभागवतेऽपि धनवता महता यज्ञेन यत् फलं प्राप्यते तत् फलं दरिद्रेण लघुना यज्ञेन प्राप्यत इत्युक्तम्–

यत् फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।
सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयात् ॥ इति[2]।

विभवयुक्त एव जनो यज्ञेऽधिकारी भवतीति मीमांसाशास्त्रेऽपि निर्णीतमस्ति। तथा चोक्तं शाबरभाष्ये–**"यः शक्नोति यष्टुं तस्य यजेतेति वाचको भवति"**[3] इति।

जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रस्य षष्ठाध्याये सप्तमे पादे नवमाधिकरणे विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्याऽनधिकारो निर्णीतो वर्तते– **"अधिकं वा प्रतिप्रसवात्"**[4] इति।

४.२ मानसानुष्ठानम्

बाह्यरूपेणाऽऽचरणे असामर्थ्ये सति मानसाचरणस्य विधानपि वैदिकशास्त्रे लभ्यते। आापत्काले सर्वोऽप्याचारो मनसा कार्य इति सिद्धान्तो गौतमधर्मसूत्रे **"मनसा वा तत् समग्रमाचारमनुपालयेदापत्कल्पः"**[5] इत्युक्त्वा प्रतिपादितोऽस्ति। **"सम्भवे तु साक्षादनु©ानमेव"** इति वृत्तौ स्पष्टीकृतमस्ति[6]। एतेन साक्षादनुष्ठानासम्भवे मानसानुष्ठानं कार्यमिति वैदिकधर्मशास्त्रसिद्धान्तोऽवगम्यते। वैदिकयज्ञेष्वपि क्वचित्तु मुख्यकल्पेऽपि मानसानुष्ठानस्य विधानं प्राप्यते। यथा द्वादशाहे- **"अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रं रसया प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णाति"**[7] इति, **"मनसा स्तोत्रोपाकरणं प्रस्तावः उद्गीथः प्रतिहारश्च"**[8] इति, **"मनसा श्रुतप्रत्याश्रुते याज्या वषट्कारानुवषट्कारौ च"**[9] इति, **"मनसा हुत्वा हरति भक्षम्"**[1] इति, **"मनसा भक्षयन्ति"**[2] इति च।

---

१. व्यासः, **महाभारते शान्तिपर्वणि** ६०।८–१३।

२. व्यासः, **देवीभागवते** ११।२२।२२–२३।

३. शबरस्वामी, **शाबरभाष्ये** ६।१।४०।

४. जैमिनिमुनिः, **धर्ममीमांसासूत्रे** ६।७।१९।

५. गौतमः, **गौतमधर्मसूत्रे** १।९।६७ (९।६७)।

६. तत्रैव हरदत्तकृतायां **मिताक्षरा**ख्यायां वृत्तौ।

७. **शाबरभाष्ये** उद्धृतं वचनम् (१०।६।३४, ३८), द्र.- **आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्** २१।१०।१–२।

८. आपस्तम्बः, **आपस्तम्बश्रौतसूत्रे** २१।१०।४।

९. तत्रैव २१।१०।८।

<u>श्रौतयज्ञज्ञानफलमीमांसा</u>

यस्मिन्कस्मिन्नपि कर्मणि पूर्वं मानसमाचरणमेव भवति, तदनन्तरमेव शरीरद्वाराऽऽचरणं क्रियते। कर्मिष्ठा खलु यज्ञेऽपि मनसा कर्माणि कुर्वते, मनस ऋते किमपि कर्म न क्रियते इत्यपि वेदे उक्तमस्ति—

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः।

यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन् मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥[३] इति।

यत् प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु।

यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥[४] इति।

४.३ यज्ञस्याऽऽध्यात्मिकः पक्षः

यज्ञस्याऽऽध्यात्मिकपक्षस्य विषये वेदादिशास्त्रेषु स्थानेस्थाने प्रतिपादनं प्राप्यते। पञ्चमहायज्ञप्रकरणे मनुस्मृतावुक्तम्—

एतानेक(महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुêति॥[५] इति।

एतस्य व्याख्यां कुर्वता कुल्लूकभट्टमहोदयेनोक्तम्— **"एके गृहस्था बाह्याऽऽन्तरयज्ञाऽनु©ानशास्त्रज्ञा एतान् पञ्च(महायज्ञान् ब्रह्मज्ञानप्रकर्षाद् बहिरचे ̈मानाः पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेव पञ्चरूपज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः सम्पादयन्ति। यज्ञानां होमत्वानुपपत्तेः सम्पादनार्थो जुहोतिः"** इति।

कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि अग्निहोत्रस्य विषये श्रूयते- **"अथातः सांयमनं प्रातर्दनमान्तरमग्निहोत्रमिति चाचक्षते। यावद् वै पुरुषो भाषते न तावत् प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति, यावद् धि पुरुषः प्राणिति न तावद् भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति, एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रत् स्वपंश् च सन्ततमव्यवच्छिन्नं जुहोति। अथ या अन्या आहुतयोऽन्तवत्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्त्येवं हि तस्यैतत् पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चक्रुः"**[६] इति । अयं विषयो मनुस्मृतावपि प्रतिपादितः-

---

१. तत्रैव २१।१०।९।

२. तत्रैव २१।१०।११।

३. **मा.वा. शुक्लयजुर्वेदसंहितायाम्** ३४।२।

४. तत्रैव ३४।३।

५. मनुः, **मनुस्मृतौ** ४।२२।

६. **कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि** २।४।१।

वाच्येक(जुहेति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम्॥[1] इति।

द्रव्ययज्ञ इव एतादृशयज्ञनिर्वृत्तये बाह्यसाधनस्याऽऽवश्यकता न भवति। मनुस्मृतेरस्मिन् प्रकरणे व्याख्याकारेण कुल्लूकभट्टमहोदयेन **"ब्रह्मनि©ानां वेदसन्यासिनां गृहस्थानाममी विधयः"**[2] इत्युक्तम्।

५. श्रौतयज्ञज्ञानफलम्

अनुष्ठानात् पूर्वं सर्वैरपि यज्ञविषये ज्ञानं कर्तव्यमेव। स्वाध्यायाध्ययनविधिना यथाविधि गुरुपूर्वकाध्ययनेन स्वशाखावेदोऽवाप्तव्य इति विधानमस्ति। तथा हि– **"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"**[3] इति श्रौतविधिः, **"वेदं समाप्य स्नायात्"**[4] इति च सौत्रविधिः। तच्चाऽध्ययनमर्थज्ञानफलकम्। अर्थज्ञानार्थं च षडङ्गाध्ययनं कर्तव्यं भवतीत्यवगम्यते[5]। अन्यैः शास्त्रैर्वेदार्थस्य सामान्यरूपेण ज्ञाने दत्तेऽपि तत्र संशय उत्पन्ने तस्य निर्विचिकित्सितज्ञानाय धर्ममीमांसाशास्त्रस्या(प्यावश्यकता भवति।

श्रौतयज्ञानुष्ठानार्थमपि पूर्वावश्यकं तत्त्वं तु वेदद्वारा यज्ञविषयकं ज्ञानमेव। तदुक्तम्–

"क्वचित् तु पुरुषविशेषणत्वेनाऽश्रुतमप्यधिकारिविशेषणम्। यथाऽध्ययनविधिसिद्धा विद्या, क्रतुविधीनामर्थज्ञाना(पेक्षणीयत्वेनाऽध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः"[6] इति।

श्रौतयज्ञानां ज्ञानादपि फलं भवतीति श्रुतितोऽवगम्यते। यथा अग्निहोत्राद्यनुष्ठानं फलप्रदं तथैवाग्निहोत्रादिज्ञानमपि फलप्रदमित्यवगम्यते। तथा हि–**"प्रजापतिर्यज्ञानसृजताऽग्निहोत्रं चाऽग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चाऽतिरात्रं च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत् तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो यावत्यमावास्या तावानतिरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोममाप्तोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति"** इति श्रूयते। सायणाचार्यो वेदनस्य स्वतन्त्रफलत्वे इदं लिङ्गमित्युक्त्वा **"य एवं वेद"** इति वचनानि वेदनादेव फलं ब्रुवत इत्युक्तवान्[7]। एतेषामर्थवादत्वमपि वक्तुं शक्यते।

---

१. मनुः, **मनुस्मृतौ** ४।२३।

२. तत्रैव कुल्लूकभट्टकृत**मन्वर्थमुक्तावल्याम्** ४।२४।

३. **मा.शतपथब्राह्मणे** ११।५।७।१०।

४. पारस्करः, **पारस्करगृह्यसूत्रे** २।६।१।

५. **वेदं समाप्य स्नायात्। विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः। षडङ्गमेक(**।–पारस्करगृह्यसूत्रे २।६।१,५,६, द्र.– **निरुक्तम्** १।६।५।

६. लौगाक्षिभास्करः, **अर्थसङ्ग्रहे,** पृ. १४८–१४९।

७. **तैत्तिरीयसंहिताभाष्यो**पोद्घाते, पृ. ५।

तथापि तत्र महातात्पर्यस्य विधेयविषयत्वेऽप्यवान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषयत्वमनिवारणीयं भवति। अतो यज्ञज्ञानस्य फलमत्रोक्तमित्यपि नानुपपन्नम्। एतेन श्रौतयज्ञज्ञानमात्रादपूर्वं विद्यत एवेत्यपि सिद्धं भवति[१]।

मीमांसाशाबरभाष्ये **"तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद"**[२] इति श्रुतिवचनमुद्धृत्य **"न चानधीत्य अश्वमेधेन यजन्ते"** इत्युक्तम्[३]। एतेनाश्वमेधस्य ज्ञानेनाप्यनुष्ठानस्य फलं लभ्यत इति सूचितम्। तथा ब्राह्मणैः, साधारणैः क्षत्रियैः, वैश्यैर्वाऽधीतस्य अश्वमेधस्यानुष्ठानैकप्रयोजनता तु स्वीकर्तुमशक्या, अश्वमेधे क्षत्रियस्य सार्वभौमस्य राज्ञ एवाधिकारात्। तेनान्येषां कृते त्वश्वमेधज्ञानस्य फलमवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम्। आश्वलायनगृह्यसूत्रे **"विद्ययैवाऽप्यस्ति प्रीतिः"**[४] इति पक्षोऽपि प्रदर्शितोऽस्ति।

वेदे श्रूयते—

"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः।"[५] **इति।**

मनुस्मृतौ चोक्तम्—

ज्ञानेनैवाऽपरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा॥[६] इति।

भागवते चोक्तम्—

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठा नृपाऽपरे।
स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचनेऽन्ये केचिज्ज्ञानयोगयोः॥[७] इति।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो जनोऽग्निना विनाऽपि न दुष्यतीति गार्ग्यवचनं दृश्यते—

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः।
ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना॥[८] इति।

---

१. कौण्डिन्यायनः, **जैमिनीयधर्ममीमांसान्यायदृष्ट्या श्रौताग्न्याधानाग्निहोत्रयोः समीक्षणम्** इत्याख्ये विद्यावारिधिशोधप्रबन्धे, पृ. १९३(१९४।

२. **शाबरभाष्ये** उद्धृतं वचनम् (१।२।४), द्र.- **तैत्तिरीयसंहिता** ५।३।१२।

३. शबरस्वामी, **शाबरभाष्ये** १।२।४।

४. आश्वलायनः, **आश्वलायनगृह्यसूत्रे** १।१।५।

५. **मा.वा. शुक्लयजुर्वेदसंहितायाम्** ३१।१६।

६. मनुः, **मनुस्मृतौ** ४।२४।

७. व्यासः, **भागवते** ७।१५।

८. **गार्ग्यवचनम्,** कमलाकरभट्टकृते **निर्णयसिन्धौ,** पृ.२३६।

एतेषां वचनानामनुशीलनाद् वैदिकपरम्परायां यज्ञविषयकस्य ज्ञानस्य फलं भवतीति हेतोर्गृहस्था द्विजा श्रौतयज्ञानां कर्मलं ज्ञानं कृत्वा ज्ञानाध्ययननिष्ठापक्षमवलम्ब्य साधनां कर्तुं शक्नुवन्तीति स्वीकृतमित्यवगम्यते।

६. निष्कर्षः

उपर्युक्तेन विमर्शेनायं निष्कर्षः समायाति यद् येनकर्णापि कारणेन अनुष्ठानसामर्थ्यहीनोऽधिकारी जनो श्रौतयज्ञानां ज्ञानमात्रेण फलमाप्नोतीति वैदिकसिद्धान्तो वर्तत इति। अस्मिन्नेव पक्षे **"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः"**, **"ज्ञानेनैवाऽपरे विप्राः"** इत्यादीनि श्रुति–स्मृतिवचनानि चरितार्थानि भवन्ति।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. ......, **तैत्तिरीयसंहिता (आत्रेय–तैत्तिरीय–कृष्णयजुर्वेदसंहिता)**, सायणभाष्ययुता (नव भागाः), पुणेः : आनन्दाश्रमः, १९०८–१९५१ क्रै.।

२. ......, **मा.वा.शुक्लयजुर्वेदसंहिता,** महीधरकृतवेददीपसमेता, सम्.– कलिकाता : जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यः, तृ.सं., १९०९ क्रै.।

३. ......, **मा.वा.शतपथब्राह्मणम्,** यथोपलब्धहरिस्वामि–सायण–वासुदेवभाष्यसहितम् (पञ्च भागाः), कल्याण–मुम्बयी : गङ्गाविष्णुश्रीकृष्णदासः, १९४० क्रै.।

४. ......, **गोपथब्राह्मणम्,** सम्.– राजेन्द्रलालमित्रः, हरचन्द्रविद्याभूषणश्च, कलकत्ता : एशियाटिक् सोसाइटि, १८७०–१८७२ क्रै.; पुनर्मु. इण्डोलोजिकल् बुक् हाउस्, दिल्ली, १९७२ क्रै.।

५. आपस्तम्बः, **आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्,** रुद्रदत्तविरचितवृत्तिसहितम्, सम्.– रिचार्ड–गार्बेः, कलकत्ता : एसियाटिक सोसाइटि, १८८२–१९०२ क्रै., पुनर्मु. मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिसर्स, नूतनदिल्ली (त्रयो भागाः), १९८३ क्रै.।

६. कात्यायनः, **कात्यायनश्रौतसूत्रम्,** विद्याधरशर्मगौडविरचितया सरलाख्यया वृत्त्या सहितम्, काशी (वाराणसी), १९८७ वै.; पुनर्मु. चौखम्बा–संस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, १९९० क्रै.।

७. कात्यायनः, **प्रथमयज्ञपार्श्वः,** हस्तलिखितरूपेण वर्तमानः।

८. कौण्डिन्न्यायनः, प्रमोदवर्धनः, **जैमिनीयधर्ममीमांसान्यायदृष्ट्या श्रौताग्न्याधानाग्निहोत्रयोः समीक्षणम्**, नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयेन विद्यावारिध्युपाध्यर्थं स्वीकृतः शोधप्रबन्धः (अप्रकाशितः), २०७८ वै.।

९. कौण्डिन्न्यायनः, शिवराज आचार्यः, **वैदिक धर्म मूल रूपमा,** काष्ठमण्डपनगरम् : स्वाद्ध्यायशाला, द्वि. सं., २०६२ वै.।

१०. –––– (सङ्ग्रहीता), **वैदिकमन्त्रसङ्ग्रहः,** काष्ठमण्डपनगरम् : स्वाद्ध्यायशाला, २०५२ वै.।

११. गौतमः, **गौतमधर्मसूत्रम्,** हरदत्तकृतमिताक्षराख्यव्याख्यायुतम्, प्रमोदवर्धनकौण्डिन्न्यायनकृत(हिन्दीव्याख्यासहितम्, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, २०१५ क्रै.।

१२. जैमिनिः, **श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् (जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रम्),** शाबरभाष्य-तन्त्रवार्तिक-टुप्टीकासहितम् (सप्त भागाः), सम्.- सुब्बाशास्त्री, काशीनाथवासुदेवशास्त्री अभ्यङ्करः, गणेशशास्त्री जोशी, पुणेः : आनन्दाश्रमः, १९५३ क्रै. (तृ.सं.), १९७० (द्वि.सं.), १९७१ (द्वि.सं.), १९७२ (द्वि.सं.), १९३२ (प्र.सं.), १९३३ (प्र.सं.), १९३४ (प्र.सं.)।

१३. पाणिनिः, **अष्टाध्यायी,** सम्.- गोपालशास्त्री 'दर्शनकेशरी', वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, १९७६ क्रै.।

१४. पारस्करः, **पारस्करगृह्यसूत्रम्,** कर्क-जयराम-हरिहर-गदाधर-विश्वनाथ-भाष्यपञ्चकसहितम्, सम्.- महादेवशर्मा, मुम्बयी : गुजराती(मुद्रणालयः, १९१७ क्रै.; पुनर्मु. मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिसर्स प्रा.लि., नूतनदिल्ली, १९८२ क्रै.।

१५. याज्ञवल्क्यः, **याज्ञवल्क्यस्मृतिः,** विश्वरूपविरचितया बालक्रीडाख्यया व्याख्यया सहिता, सम्.- त. गणपतिशास्त्री, त्रिवेन्द्रम्, १९२१-१९२२ क्रै., पुनर्मु. मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिसर्स, नूतनदिल्ली, १९८२ क्रै.।

१६. यास्काचार्यः, **निरुक्तम्,** दुर्गवृत्तिसहितम्, (द्वौ भागौ), पुणेः : आनन्दाश्रमः, १९२१, १९२६ क्रै.।

१७. लगधमुनिः, **वेदाङ्गज्योतिषम्,** सोमाकरभाष्य-आचार्यशिवराजकौण्डिन्न्यायनकृत-कौण्डिन्न्यायनव्याख्यानयुतम्, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम्, २००५ क्रै.।

१८. लौगाक्षिभास्करः, **अर्थसङ्ग्रहः,** पट्टाभिरामशास्त्रिकृतार्थालोकटीकासहितः, वाराणसी : चौखम्भा ओरियण्टालिया, तृ.सं., १९९० क्रै.।

१९. व्यासः, **देवीभागवतम्,** शैवनीलकण्ठकृतटीकायुक्तम्, मोहमयी : जगदीश्वरयन्त्रालयः, १९६४ वै.।

२०. ————, **भागवतम्,** श्रीधरकृतटीकासहितम्, दिल्ली : मोतीलाल बनारसी दास, १९८३ क्रै.।

२१. ————, **महाभारतम्,** नीलकण्ठकृतभारतभावदीपव्याख्यासहितम् (षड् भागाः), पुणेः : चित्रशालामुद्रणालयः, १९२९-१९३३ क्रै.।

२२. सत्याषाढः, **सत्याषाढश्रौतसूत्रम् (हिरण्यकेशिश्रौतसूत्रम्),** सव्याख्यम् (सप्त भागाः), पुणेः : आनन्दाश्रमः, १९०७-१९२८ क्रै.।

२३. सायणाचार्यः, **माधवीयधातुवृत्तिः,** सायणाचार्यविरचिता, सम्.- द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : प्राच्यभारतीप्रकाशनम्, १९६४ क्रै.।

—————